

L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció

Per MARTA SANTOS RETOLAZA*

Les excavacions arqueològiques endegades a Empúries per la Junta de Museus de Barcelona començaren, ara fa un segle, en les dues grans finques que tot just havien passat a ser propietat d'aquesta institució pública. Per bé que els primers treballs es realitzaren en els terrenys adjacents al llenç meridional de la muralla de la ciutat romana, l'interès de Josep Puig i Cadafalch, com a responsable científic de les excavacions, i d'Emili Gandia, com a encarregat de portar-les a terme, no trigà en concentrar-se al vessant oriental del turó, proper al mar, on es localitzaven les restes del que fou el nucli principal de la ciutat grega d'Empòrion. A la importància del jaciment com a document primordial de la presència grega a les nostres costes, es sumava aleshores un ambient cultural especialment propici que aspirava a la recuperació de les arrels clàssiques de Catalunya. D'aquesta manera, les campanyes d'excavació efectuades durant els decennis posteriors, entre 1908 i l'inici de la Guerra Civil espanyola, portaren a l'exhumació gairebé completa del sector que avui coneixem amb el nom de la Neàpolis. A banda de les circumstàncies favorables de conservació de les restes, l'origen foceu del nucli contribuïa, sens dubte, a l'excepcionalitat del jaciment emporità. Aquest, juntament amb els vestigis més limitats de l'antiga Rhode, són, ara per ara, els únics assentaments grecs a l'extrem occidental de la Mediterrània que coneixem a través de l'arqueologia.

L'abast dels treballs d'excavació impulsats per la Junta de Museus, completats amb intervencions més puntuals durant la nova etapa iniciada després del conflicte bèl·lic, va deixar al descobert la major part de l'antic nucli urbà i de les seves muralles. Només en mancava el límit oriental, afectat per la construcció de les carreteres de les dunes per part del Servei Hidrològic i Forestal, a més del sector ocupat, al nord-oest, pel monestir que els monjos servites havien establert a inicis del segle XVII. Tot i que els sondejos efectuats en diversos punts permeteren una primera aproximació a l'evolució

* Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries.

Aspecte de l'excavació de la Neàpolis d'Empúries, presa l'any 1929, on s'observa l'abast dels treballs realitzats fins aleshores (ICC).

diacrònica del jaciment des dels seus orígens en el segle VI aC, cal dir que la trama urbana que formaven la majoria de les restes constructives descobertes a la Neàpolis responia a una època històrica bastant més recent. Efectivament, la imatge que avui ofereix aquest sector del conjunt arqueològic és en gran part el resultat de la important reestructuració del vell nucli focu a partir del segle II aC, paral·lelament ja als primers segles de la presència romana a Empúries.

Més recentment, les excavacions realitzades a partir de la dècada dels anys vuitanta del segle passat i fins a l'actualitat han fet possible aprofundir considerablement en el coneixement arqueològic de la ciutat grega. Tot i els grans avenços de la investigació produïts fins ara, la reconstrucció històrica del passat d'Empòrion planteja, com és lògic esperar, moltes qüestions obertes al debat científic. Tanmateix, la informació de què disposem sobre alguns aspectes importants de la vida de la ciutat és encara, malauradament, del tot insuficient. Arribats enguany a la commemoració del centenari de l'inici de les excavacions emporitanes convé fer un breu balanç del que aquestes han aportat al coneixement de l'antic enclavament grec i de les nombroses incerteses que encara resten pendents per al futur de la recerca.

ELS ORÍGENS DE L'EMPORION FOCEU

Fins fa pocs decennis, les dades arqueològiques disponibles sobre les etapes més reculades de l'establiment grec no eren, realment, gaire abundants. Bàsicament es comptava amb els materials recuperats en diversos sondejos, a més d'altres objectes, sovint del tot descontextualitzats, que podien procedir de les necròpolis més antigues i que servien per a remuntar al segle VI aC l'origen de la presència focea a Empúries (Bosch Gimpera 1938; García y Bellido 1948; Trias 1967-1968).

No ajudaven gaire tampoc les escadusseres referències a la ciutat grega que proporcionen les fonts escrites, recollides per M. Almagro en un volum publicat l'any 1951. Les mencions més antigues les trobem en dos periples d'autor desconegut que s'han vinculat, sense cap fonament real, a Escílax de Carianda i Escimne de Quios, i que es varen escriure en el segle IV i a finals del segle II aC, respectivament (Mangas, Plàcido eds. 1999, 447 i 564-565). Es tracta de descripcions de la costa, redactades a partir de les notícies de navegants i viatgers, i segurament transmeses a partir de textos d'altres autors grecs, com ara Èfor. En elles, hi apareix breument esmentat el nom de la ciutat, *Emporion*, de la qual es destaca només l'origen com a fundació colonial massaliota.

En canvi, una qüestió historiogràfica àmpliament debatuda és la manca de ressò de l'existència del nucli en altres fonts antigues que descriuen aquesta costa o bé que es refereixen als centres colonials focuus. És el cas de la informació reflectida a l'*Ora Marítima* d'Aviè, una obra en vers ja tardana, del segle IV dC, però deutora de descripcions molt més antigues, que remuntarien a l'època arcaica (Mangas, Plàcido eds. 1994; González Ponce 1995): en ella no hi ha cap esment explícit d'Empòrion, tot i que no han mancat opinions favorables a identificar amb el seu establiment més antic el curiós topònim de Cypsela, transmès únicament per Aviè (Lamboglia 1974; Oikonomides 1974), per bé que a aquest se li atribueixen més freqüentment altres possibles localitzacions, com ara el nucli ibèric d'Ullastret. Una altra explicació suggerida és la que sosté que el poema pot al·ludir indirectament a l'enclavament emporità en referir-se a un actiu centre de comerç, a redós dels Pirineus, on intervenien els massaliotes (Antonelli 1998, 186). Igualment cal destacar el silenci sobre Massàlia i Empòrion que trobem a l'obra d'Heròdot, en el segle V aC, tot contrastant amb el seu relat prolix sobre altres aspectes de la presència focea al Tirrè i al sud de la península Ibèrica.

Sens dubte, el conegut passatge d'Estrabó (*Geographiká* III.4,8) és l'únic en proporcionar-nos dades una mica més significatives relatives a l'assentament grec d'Empòrion amb anterioritat a la presència romana. Aquest autor –que escriu ja en època augustal però recollint dades de textos anteriors, sobretot de Posidoni i Artemidor– es refereix novament a la ciutat com a fundació massaliota i descriu breument la seva situació geogràfica, en un litoral ric en recursos i dotat amb bons ports. Pel que fa als seus orígens, ens informa sobre un primer establiment en una petita illa propera a la costa, conegut més tard pels emporitans amb el nom de *Palaià Polis* o ciutat vella,

Fotografia aèria d'Empúries i el seu entorn. Arran de mar podem veure la Neàpolis, la situació del port antic, avui colgat de sorra i formant part de la costa i, més al nord, el nucli actual de Sant Martí d'Empúries, l'antiga Palaià Polis. Al seu davant s'estenen les aigües del golf de Roses.

i que va precedir la instal·lació posterior a terra ferma (Almagro 1951, 76 i següents; Mangas, Plàcido eds. 1999, 668).

Aquesta informació succincta, transmesa per Estrabó, va facilitar als estudiosos la situació del nucli originari en el petit turó on s'assenta el poble de Sant Martí d'Empúries, que avui forma part de la costa però que en l'antiguitat tancava al nord la petita fondalada litoral utilitzada com a port. El coneixement actual de la geomorfologia d'aquest sector permet, a més, plantejar la probabilitat que l'illot esmentat en el text formés, en realitat, una petita península, d'unes 2 hectàrees de superfície, unida a la costa per un estret istme rocós. Més enllà del turó de Sant Martí, a més, hem de situar l'antiga desembocadura del riu Fluvià, que podia servir també com a lloc adient per fondejar les embarcacions, igualment com el grau format per un dels braços del riu Ter que desaguava al sud d'Empúries. Malgrat els problemes que encara presenta la reconstrucció del paleopaisatge de la zona emporitana, podem dir que, en conjunt, els diversos sondejos litològics realitzats i els estudis de prospecció geofísica han permès avançar notablement en el coneixement de l'antiga línia de costa i la topografia de la badia portuària (Blech, Marzoli 2005; Marzoli 2005; Rambaud 2005; Nieto *et al.* 2005).

La continuïtat en l'ocupació del turó de Sant Martí d'Empúries fins als nostres dies ha limitat sempre les possibilitats d'apropar-nos arqueològicament

a les successives etapes històriques d'aquest nucli. Així, les primeres excavacions només s'hi varen poder realitzar a inicis de la dècada dels anys 60 del segle passat (Almagro 1964), seguides per altres sondejos fets alguns anys més tard (Sanmartí 1982, 287-290). La zona excavada es localitzava a la part més alta del turó, en el solar de l'antic cementiri situat a la banda nord de l'església moderna de Sant Martí. Tot i la manca de restes constructives clarament atribuïbles a l'ocupació grega arcaica, els materials arqueològics recuperats en aquells primers treballs serviren per confirmar l'antiguitat del nucli i la seva precedència cronològica respecte a la instal·lació posterior al sud del port natural (Morel 1966, 392; Ripoll 1983, 43; Rouillard 1991, 249-251).

Sortosament, altres intervencions més recents realitzades a Sant Martí d'Empúries entre 1994 i 1998 han permès documentar bastant més àmpliament l'evolució històrica d'aquest indret (Aquilué dir. 1999; Castanyer coord. 2003). Les excavacions efectuades en diversos llocs del poble varen descobrir, per primera vegada, nivells d'habitació atribuïbles a les etapes més antigues del nucli de la *Palaià Polis*, a la vegada que confirmaven l'ocupació prèvia del turó per part de la població autòctona. Si bé l'horitzó més antic correspon al bronze final, en els inicis del primer mil·lenni abans de la nostra era (Esteba, Pons 1999; Santos 2007), altres restes documentaren l'existència d'un poblat indígena de la primera edat del ferro que, entre la segona meitat del segle VII i els decennis inicials del segle VI aC, havia precedit a la instal·lació de l'empori focu. Les dades proporcionades per l'excavació permeten reconstruir, si més no parcialment, les característiques de l'assentament i de les seves estructures domèstiques, així com les estratègies d'aprofitament de l'entorn i la incidència del comerç colonial durant aquesta etapa, impulsat primer pels fenicis i, més tard, pels navegants focus (Castanyer *et al.* 1999; Aquilué *et al.* 2002; Santos 2003).

Dipòsit format per destrals i altres eines de bronze, completes o fragmentades, que va ser trobat l'any 1998 a les excavacions efectuades en un solar de Sant Martí d'Empúries. Es relaciona amb l'ocupació d'aquest turó costaner durant el bronze final.

Petit forn domèstic localitzat a l'interior d'un dels àmbits del poblat de l'edat del ferro excavat al subsòl de la plaça Major de Sant Martí d'Empúries (segona meitat del segle VII aC).

Les excavacions portades a terme posteriorment al turó de Vilanera, situat a escassos quilòmetres a l'oest d'Empúries, han permès descobrir part d'una important necròpolis d'incineració atribuïble a aquest mateix període (Agustí *et al.* 2004). Juntament amb els nombrosos materials de filiació indígena, altres objectes d'origen forà procedents d'algunes de les estructures funeràries excavades evidencien també els contactes primerencs establerts amb els comerciants fenicis (Aquilué *et al.* 2008a). La presència d'aquests materials, juntament amb els fragments d'àmfores de procedència sud-peninsular recuperats a les excavacions de Sant Martí d'Empúries, confirmen la importància estratègica d'aquest sector costaner al sud de la gran badia de Roses en el context de les navegacions comercials marítimes, afavorit per la situació de les antigues desembocadures del Ter i del Fluvià, uns cursos fluvials que possibilitaven l'accés als recursos de l'interior del territori, de naturalesa agropecuària o fins i tot metal·lífers (Ruiz de Arbulo 1984; Mar, Ruiz de Arbulo 1993, 124 i següents.).

Malgrat els indubtables avenços en el coneixement arqueològic del poblament indígena de la zona emporitana anterior a la instal·lació focea, resten pendents moltes qüestions per resoldre. Així, cal pensar que el petit vilatge litoral establert al turó de Sant Martí coexistiria, molt probablement, amb altres nuclis d'habitació situats en el territori del voltant, prop de les terres al·luvials que feien possible l'aprofitament agrícola. Les dades amb què comptem són, en aquest aspecte, encara molt escasses, però es poden destacar els materials d'aquest període recuperats, per exemple, al jaciment de Mas Gusó a Bellcaire (Casas, Soler 2004), localitzat a l'anomenat corredor d'Albons, que era travessat en l'antiguitat per un dels braços del curs inferior del Ter, a partir del Montgrí i abans de la seva desembocadura a Empúries.

Pel que fa a l'assentament ja estable de comerciants focs a la *Palaià Polis*, destinat a consolidar les relacions d'intercanvi, tolerades i garantides per la població local, les excavacions realitzades a Sant Martí d'Empúries han fet possible obrir una primera finestra (Castanyer *et al.* 1999b; Castanyer coord. 2003). Aquesta, a més de situar-ne l'origen en el segon quart del segle VI aC, deixa intuir una organització més o menys regular del nucli, amb àmbits d'ús domèstic i artesanal oberts a carrers que adapten el seu traçat a la topografia natural del petit turó (Aquilué *et al.* 2002). Els materials arqueològics, sobretot fragments de vasos ceràmics i d'envasos amfòrics, de

*Diverses peces ceràmiques
aportades pel comerç fenici,
procedents de tombes d'incineració
de la necròpolis de la primera edat
del ferro, situada al vessant
occidental de Vilanera (segona
meitat del segle VII aC – inicis del
segle VI aC).*

Restes de diverses cases que corresponen a l'ocupació grega de la Palaià Polis, alineades al costat d'un carrer que se situa en el vessant nord del turó de Sant Martí, ocupades entre la segona meitat del segle VI i el segle V aC.

filiació grega, etrusca o ibèrica, reflecteixen no només la vida de l'establiment, sinó també la funció comercial que aquest desenvolupava (Aquilué *et al.* 2000 i 2006a). La datació del seu inici alguns decennis més tard de la fundació de Massàlia, principal centre foceu a l'Occident, permet pensar que la decisió de crear un enclavament empòric permanent va obeir sobretot a l'estratègia impulsada des d'aquella colònia amb el fi de refermar la seva intervenció en els entorns més actius d'intercanvi indígena al nord-oest del Mediterrani. Alguns autors, en canvi, havien preferit desvincular de Massàlia l'origen de l'establiment i, en canvi, atribuir-lo a una iniciativa dels mateixos comerciants de la metròpoli, Focea (Rouillard 1991, 250-251).

La funció primordial com a lloc d'intercanvi estable queda ben palesa en el nom d'Empòrion que la ciutat mantindrà en els segles posteriors, però les evidències ens parlen també d'altres activitats artesanals i quotidianes dels primers grecs instal·lats a l'indret, com ara la fabricació de vaixel·la ceràmica, el processat dels productes agrícoles i la cuina dels aliments, o bé la realització de senzills treballs metal·lúrgics.

Les restes constructives posades al descobert permeten seguir l'evolució del nucli de la *Palaià Polis* fins a les darreries del segle V i els inicis del segle IV aC. Es tracta bàsicament de sòcols fets amb pedres calcàries unides amb argila sobre els quals s'aixecaven els alçats de tovots de les parets, i que, com a mínim a la zona fins ara explorada, definien espais domèstics senzills, de caràcter multifuncional, formats per un únic àmbit quadrangular de forma

molt allargassada, precedit de vegades per un petit porxo (Aquilué *et al.* 2002; Moret 2002). Aquest tipus de cases les trobem a la *Palaià Polis* ja des de l'origen de l'establiment, inserides en una estructura urbana que tendeix a buscar ja una certa regularitat. Tanmateix, convé ressaltar la semblança d'aquest tipus d'estructures d'habitació respecte a les que es documenten més tard en alguns dels nuclis ibèrics de la zona, com ara Mas Castellar de Pontós o Ullastret.

Podem imaginar que la situació estratègica de l'illot o península de Sant Martí en relació amb la zona portuària degué implicar una ocupació continuada del lloc. No obstant això, les dades arqueològiques relatives a les etapes posteriors d'aquest sector de l'enclavament grec i a la seva continuïtat en època romana no són ara per ara gaire explícites. Únicament es poden destacar algunes restes que corresponen a edificacions aixecades en el segle II aC, damunt les quals es sobreposen ja les construccions d'època tardoromana (Castanyer coord. 2003).

Tradicionalment s'ha volgut situar dins del recinte de la *Palaià Polis* el suposat temple consagrat al culte joni d'Àrtemis d'Efes que Empòrion va compartir amb altres fundacions focees, segons el testimoni transmès igualment per Estrabó. En relació amb aquest fet, també envoltat d'incerteses (Pena 1974 i 2000; Ruiz de Arbulo 2002-03), s'ha destacat la troballa de diversos elements arquitectònics a la zona oriental i al nord del turó, que s'han atribuït a una edificació monumental, probablement de caràcter religiós, entre els quals hi havia restes de carreus, de tambors de columna i un capitell jònic, així com part d'un fris esculpit en relleu amb la representació de dues esfínx contraposades (Almagro 1962, 8, lám. VIII-IX; Aquilué dir. 1999, 27-28). Alguns altres blocs amb restes de motlures i bandes decoratives en relleu encara es poden veure inserits en la base dels paraments de l'església de Sant Martí. Cal reconèixer, però, que l'atribució i la cronologia precisa de les restes esmentades roman encara una qüestió oberta.

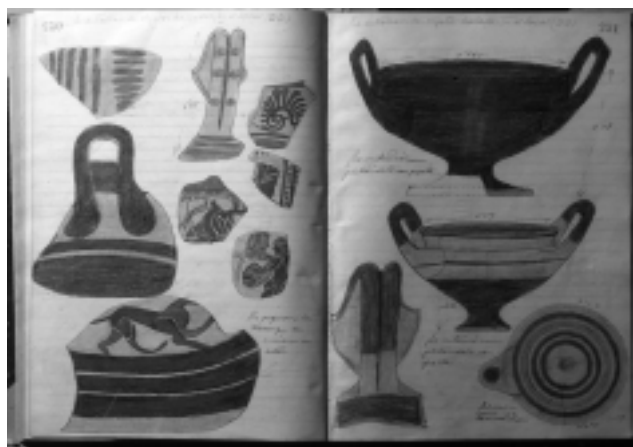
Relleu de pedra sorrenca amb la representació de dues esfínx oposades, que podria correspondre al fris que decorava un edifici de culte, i que va ser trobat a Sant Martí d'Empúries durant les obres efectuades a la part oriental de la vila a inicis del segle XX.

LA CREACIÓ DEL NUCLI URBÀ DE LA NEÀPOLIS

La consolidació del petit assentament empòric creat al turó de Sant Martí d'Empúries degué comportar la intensificació de l'activitat portuària i comercial, així com un increment poblacional de la zona, en la que, al costat dels elements forans d'origen focu, els habitants d'arrel autòctona no deixaran mai de ser-hi presents.

Les possibilitats de creixement del nucli originari de la *Palaià Polis* eren, sens dubte, massa limitades i aviat l'enclavament grec va incorporar un nou sector urbà –conegut en la bibliografia emporitana amb el nom modern de Neàpolis– que es va estendre a la banda sud de la petita badia natural, la “terra ferma” a què al·ludeix el text d'Estrabó. Aquest fet s'ha volgut explicar sovint en relació amb els esdeveniments històrics i els moviments de població que afectaren als establiments colonials focuus d'occident amb posterioritat a la caiguda de la metròpoli a mans de l'exèrcit persa entorn de 540 aC. Malgrat això, cal dir que les fonts escrites no aporten cap mena d'informació sobre les circumstàncies que, en aquest context, degué enfrontar el petit nucli de mercaders establert alguns decennis abans a l'extrem nord-est de la península Ibèrica. En qualsevol cas, la seva evolució posterior serà el resultat del paper assumit per l'enclavament emporità en la nova dinàmica d'intercanvis marítims, en la qual Massàlia es referma com a principal port grec de redistribució a l'occident de la Mediterrània. A partir d'aquesta etapa, el port d'Empòrion esdevé un element clau en la reestructuració del comerç grec a la façana ibèrica peninsular (Domínguez Monedero 2007, 348 i següents).

Els diversos sondejos efectuats a la Neàpolis d'Empúries, primer per part d'Emili Gandia i més tard per iniciativa de Martín Almagro (Almagro 1949; Ruiz de Arbulo 1994a), completats amb altres intervencions més recents, indiquen ja una freqüentació de la zona propera al límit sud del port en una cronologia només lleugerament posterior a la de la primera instal·lació a la *Palaià Polis*. La superposició de les restes pertanyents a etapes posteriors de

Pàgines del Diari d'Excavacions, que correspon a l'any 1919, redactat per Emili Gandia, on es mostren els dibuixos de diverses peces ceràmiques procedents dels nivells més antics del nucli de la Neàpolis.

la ciutat grega ha motivat que les evidències més antigues de construccions i de nivells d'ocupació s'hagin documentat generalment de forma massa aïllada i inconnexa per reconstruir la fesomia del primer assentament (Aquilué *et al.* 2002). Tanmateix, la seva estructura urbana sembla definir-se sobretot a partir dels darrers decennis del segle VI i els inicis del segle V aC.

Resten encara, però, moltes incerteses entorn dels límits reals d'aquest primer nucli concentrat a prop del port, sobre les característiques de l'urbanisme i de les seves construccions domèstiques, religioses o bé directament relacionades amb l'activitat comercial, etc. Podem dir, en aquest sentit, que les excavacions actualment en curs al nord de l'edifici del Museu estan aportant dades d'enorme interès, especialment pel que respecta a la connexió de l'extrem nord-occidental de l'assentament amb la zona portuària (Aquilué *et al.* 2008b, 192-194). Els resultats d'aquests treballs sens dubte suposaran un notable avenç en el coneixement de l'etapa inicial d'aquest sector de la ciutat.

D'altra banda, la intervenció arqueològica que des de fa uns anys s'està efectuant a la zona ocupada en època hel·lenística per l'edifici de l'estoa, a la part central de la Neàpolis, ha mostrat com la topografia natural d'aquest vessant litoral del turó d'Empúries es troba en gran part emmascarada per les construccions més recents. Així, el primer assentament es degué estendre sobre un terreny en declivi, dominat al nord pel petit penya-segat que limita pel sud la badia natural i, a l'oest, per l'elevació de l'anomenada Torre Talaia. Molt possiblement a l'entorn d'aquesta petita acròpoli se situarien les zones sacres més antigues de la ciutat (Dupré 2005). Els materials trobats en els sondejos realitzats en aquesta zona proven efectivament la seva ocupació durant l'etapa arcaica de l'assentament. Desconeixem, però, la disposició dels santuaris més antics i els cultes que hi podien tenir lloc. Amb ells es poden relacionar versemblantment algunes escasses terracuites arcaiques (Blech, Marzoli 1995; Blech 1996; Dupré 2005), així com altres objectes de probable ús ritual o votiu recuperats a les excavacions.

Una altra qüestió pendent de resoldre és la probable coexistència del primer assentament de la Neàpolis amb altres zones d'habitació properes

Copa àtica amb decoració de figures negres (darrer quart del segle VI aC). Al fons intern, es representa l'escena on la deessa Atena lluita contra els gegants.

Copa de bucchero nero, ceràmica que acompanyava les àmfors de vi d'importació etrusca que arribaven a través del port emporità. Peça procedent de la necròpolis indígena de la Muralla Nord-Est (segle VI aC).

ocupades per la població indígena, atreta per l'activitat comercial i portuària, en la qual hauria pres part activa ja des de l'inici. Un indicatiu significatiu podria ser la localització, prop del límit occidental del port, de la necròpolis paleoibèrica de la "Muralla N.E.", que va ser utilitzada paral·lelament a les primeres etapes de l'enclavament focu durant el segle VI aC (Almagro 1955, 357 i següents; Barberà 1990).

En canvi, les zones d'enterrament més antigues atribuïdes a la població grega (necròpolis del Portitxol i les Coves) se situen bastant més al sud (Sanmartí 1996). A partir de les darreries del segle VI i de l'inici del segle V aC, l'àrea funerària emporitana s'estén més àmpliament al voltant del nucli de la Neàpolis, amb les zones conegudes com a necròpolis Mateu/Granada, Bonjoan i Martí (Almagro 1953, López Borgoñoz 1998) a les que s'afegeixen també les tombes localitzades a la zona de l'aparcament del conjunt arqueològic (Sanmartí *et al.* 1983-84). En aquests cementiris coexistiran tombes d'inhumació amb altres d'incineració, una duplicitat de ritual que sovint s'ha volgut explicar per l'ús compartit de les zones d'enterrament per part de la població grega i ibèrica que habitava la ciutat i el seu territori immediat.

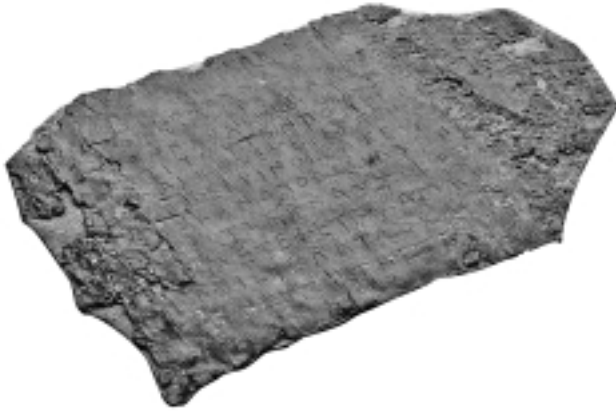
L'EVOLUCIÓ D'EMPÒRION ENTRE ELS SEGLES V I III AC

Els materials que han aportat les excavacions, majoritàriament restes d'àmfors de transport i d'altres vasos ceràmics, permeten acostar-nos a la funció essencialment orientada al comerç que mantingué sempre l'establiment emporità. La varietat de procedències que palesen els contextos arqueològics dels nivells arcaics de la ciutat reflecteixen en bona mesura la dinàmica de comerç empòric que des de l'inici animava el seu port (Aquilué *et al.* 2000). A partir de finals del segle VI i els primers decenniis del segle V aC, entre les ceràmiques gregues arribades a Empòrion i destinades tant a

l'intercanvi com al propi consum dels seus habitants, els vasos d'origen àtic van prenent una presència cada cop més destacable, al costat de la ceràmica d'origen massaliota i la vaixel·la produïda localment. Paral·lelament, la distribució d'aquestes ceràmiques a l'àmbit indígena, juntament amb altres productes, serveix com a indicador arqueològic de la intensificació progressiva dels contactes i els circuits de comerç (Rouillard 1991, 103 i següents; Cabrera, Sánchez eds. 2000; Domínguez, Sánchez 2001). Efectivament, Empòrion es consolida en aquesta etapa com a port d'escala i, a la vegada, vector fonamental en les navegacions mercants gregues al llarg del litoral ibèric peninsular (Sanmartí 1990, 1992, 1996, 1999; Cabrera 1998). Com a conseqüència d'aquest fenomen, els contextos emporitans registren una proporció elevadíssima de fragments d'àmfores de transport de procedència ibèrica (Aquilué *et al.* 2004), fet que dona idea de la intensitat d'aquestes relacions d'intercanvi que feien possible la sortida al comerç mediterrani dels productes i recursos excedentaris de les economies indígenes. Igualment, l'arribada d'altres contenidors de procedència sud-peninsular, ebusitana o bé centremediterrània evidencia també els contactes cada cop més intensos dels comerciants emporitans amb els circuits del comerç púnic (Sanmartí *et al.* 1995a, 45-46; Cabrera 2000).

L'estudi de les ceràmiques gregues recuperades a Empúries, bé les procedents de les necròpolis o bé les aportades per les excavacions realitzades a la Neàpolis, ha centrat l'interès de nombrosos investigadors (Frickenhau 1908; Bosch Gimpera 1938; García y Bellido 1948; Trias 1967-68; Jully 1982; Rouillard 1991; Miró 2006). D'altra banda, la publicació de determinats conjunts ceràmics procedents de la Neàpolis ha permès reconstruir l'espectre de la cultura material que defineix algunes de les etapes de la ciutat (Sanmartí 1988a; Sanmartí, Nolla 1986a i 1986b; Sanmartí *et al.* 1986, 1995a), encara que, en aquest aspecte, resta encara obert un ampli camp per a la recerca futura.

Al costat de la ceràmica recuperada en les excavacions, altres tipus d'objectes han constituït una font d'informació valuosa sobre la principal activitat de la ciutat durant aquest període. És el cas, per exemple, de la coneguda carta mercantil, escrita sobre una làmina de plom i redactada en dialecte grec d'origen joni, probablement foceu, que va ser trobada l'any 1985 a la zona nord de la Neàpolis (Sanmartí, Santiago 1987 i 1988). Segons la interpretació proposada per aquest document excepcional, datat en el pas dels segles VI al segle V aC, es tracta de la transmissió per part d'un mercader foceu, instal·lat potser a Massàlia, d'una sèrie d'instruccions al seu consignatari en el port emporità a fi i efecte que aquest s'assegurés de la realització d'un seguit d'operacions comercials –amb el vi entre els productes implicats–, en un altre lloc d'intercanvi (*Saiganthe*) que s'ha identificat com l'adaptació grega del topònim de Sagunt, i amb la intervenció d'intermediaris de filiació ibèrica. La complexitat de les transaccions que podien tenir lloc en les diferents escales d'intercanvi actives en aquesta època es pot percebre també a través d'altres documents epigràfics, com és el cas de la inscripció sobre plom trobada a Pech Mahó, al Llenguadoc, en la qual trobem un altre

Carta comercial escrita en grec sobre làmina de plom, trobada l'any 1985, durant l'excavació efectuada al barri nord de la Neàpolis, proper al port (segle VI – inicis del segle V aC).

esment explícit als emporitans (Lejeune *et al.* 1988). L'estudi d'aquests dos importants documents ha generat una nombrosa bibliografia, que ha proposat diverses interpretacions sobre els procediments comercials que hi apareixen reflectits (ref. a Mangas, Plàcido eds. 1998, 336 i següents i 351 i següents).

L'encunyació per part d'Empòrion de les seves pròpies monedes de plata a partir de mitjan segle V aC, o fins i tot ja en un moment cronològic una mica anterior, tot seguint l'exemple de les emissions massaliotes, és un altre indicador important de la progressiva importància dels tràfics comercials promoguts des de la ciutat. L'emissió de les monedes emporitanes més antigues, de mòdul molt petit i pes reduït i que aviat incorporen una llegenda abreujada evocant el nom del nucli grec, es considera igualment un reflex de la seva eclosió com a petita *polis*, que referma la seva pròpia posició en els circuits occidentals del comerç colonial, cada vegada més definida respecte a Massàlia. L'encunyació per part d'Empòrion de moneda plata de valor fraccionari va continuar al llarg de la segona meitat del segle V, intensificant-se sobretot en el segle IV aC, i donarà pas en la centúria següent a l'emissió de les conegudes dracmes, amb un altre patró metrològic. La nova moneda emesa per la ciutat s'inspira inicialment en el model de les monedes púniques però aviat se singularitza per l'adopció dels tipus del Pegàs i del cap de l'Aretusa siracusana, que en el context emporità s'ha volgut interpretar com la imatge Àrtemis (Pena 1974 i 2000). La numismàtica grega emporitana ha estat objecte de moltes publicacions que han fet possible arribar avui a un bon coneixement de l'evolució d'aquesta seca colonial i del seu paper en la introducció de la moneda a l'àmbit ibèric peninsular (entre d'altres: Amorós 1933, 1934; Guadán 1968-70; Campo 1972, 1991, 1997, 2002, 2003; Campo, Sanmartí 1991; García-Bellido 1994; Ripollés 1989; Villaronga 1994, 1997, 2000, 2002, 2003).

Hi ha, però, altres aspectes importants relatius a l'evolució de l'enclavament grec durant aquest període sobre els quals la informació que podem extreure de les dades arqueològiques és, ara per ara, molt limitada o, fins i tot, inexistent. Així, desconeixem la seva forma d'organització política,

tot i que aquesta devia estar condicionada per una estructura social molt lligada a les activitats relacionades amb el comerç i per la coexistència, no sempre pacífica, amb la població autòctona (Domínguez Monedero 1986; Sanmartí 1992, 38-39). No obstant això, la presència de gentes d'arrel indígena a dins de la mateixa comunitat emporitana i a les rodalies de la ciutat la podem veure reflectida a través de la cultura material proporcionada per les excavacions i així mateix en els exemples d'escriptura en alfabet ibèric que trobem esgrafiats sobre peces ceràmiques o bé inscrits sobre làmines de plom (Almagro 1952; Sanmartí 1988b, 1993; Sanmartí *et al.* 1995b). En aquest sentit, podem recórrer novament al text d'Estrabó que ens informa de manera molt concisa sobre el procés d'integració, a partir d'un determinat moment històric, dels veïns pobladors indigets dins un mateix recinte defensiu compartit amb els grecs d'Empòrion, per bé que separats per una muralla intermèdia. Tanmateix, aquest esment s'ha prestat a controvèrsia a causa de la manca de dades arqueològiques que ho confirmaran i de les mateixes característiques de l'assentament de la Neàpolis. Aquest suposat procés de simbiosi –que en definitiva no és sinó el resultat últim de les relacions estretes amb la població indígena que arrenquen des de l'establiment empòric originari– es degué manifestar, a més, en un marc jurídic comú, “*format per lleis bàrbares i gregues, tal com succeeix també en moltes altres ciutats*” (Estrabó, *Geog.* III, 4, 8). Cal tenir present, però, que això no va implicar de cap manera la dissolució de la idiosincràsia grega del nucli, ben present encara en els segles inicials de la presència romana a la zona, tal com deixen veure tant els diferents testimonis de les fonts escrites com les pròpies evidències arqueològiques.

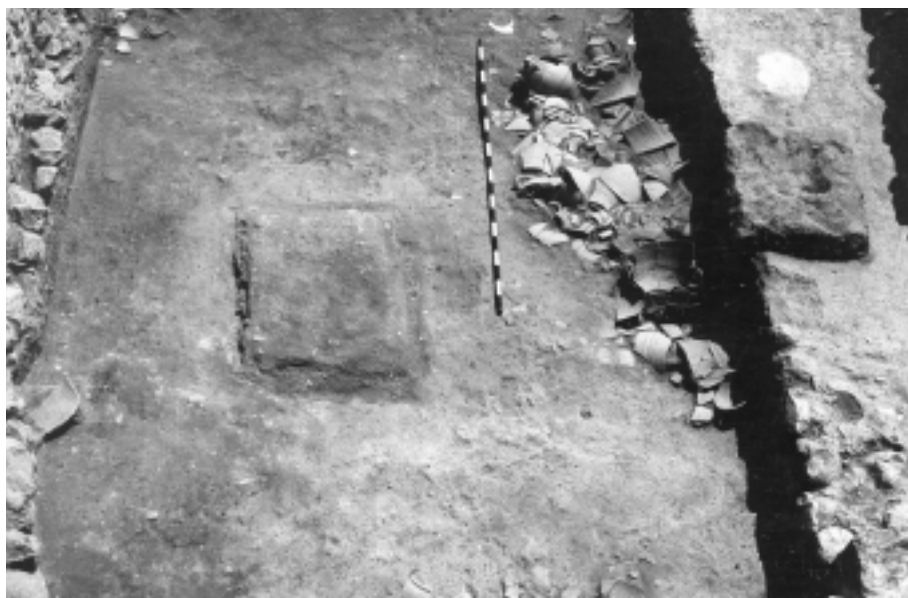
Pel que fa a l'estructura urbana del nucli de la Neàpolis amb anterioritat a les grans reformes d'època tardohel·lenística, les restes constructives

Crater de campana de figures roges atribuït al pintor del Tirs Negre, amb la representació d'una escena de simposi (segle IV aC). Un exemple de les ceràmiques àtiques documentades àmpliament en els contextos d'Empúries i que conegueren una gran difusió en l'àmbit ibèric peninsular.

exhumades per les excavacions, tot i ser força més abundants que les disponibles per a l'etapa arcaica, ofereixen encara una imatge bastant parcial en molts aspectes. Les restes de murs superposats, resultat de fases d'ocupació successives, que avui podem veure aflorar per sota del nivell d'ús de les edificacions posteriors, generalment no faciliten la interpretació de la forma i la funcionalitat dels edificis i, en conjunt, de l'organització espacial de la ciutat. La seva extensió en superfície va continuar essent força modesta, i més si tenim en compte que l'àrea ocupada era llavors més restringida respecte a la que finalment va assolir la Neàpolis (entre 4 i 5 ha). L'existència d'un urbanisme més o menys regular, amb carrerons orientats de nord a sud i d'altres vies perpendiculars en sentit est-oest, sembla intuir-se, com a mínim a la part nord de la ciutat, a partir dels resultats de les excavacions que actualment es porten a terme a la zona on, ja en el segle II aC, es va construir la gran estoa de l'àgora. La presència prèvia d'un espai descobert públic en aquesta zona central del nucli, de dimensions menors en comparació amb l'espaiosa plaça posterior, no deixa de ser, ara per ara, una hipòtesi atractiva que cal contrastar amb noves dades arqueològiques.

Sens dubte, les intervencions realitzades al sector meridional de la Neàpolis són les que han aportat les evidències arquitectòniques més significatives sobre l'evolució del recinte urbà entre els segles V i III aC. Es tracta de restes de construccions en gran part exhumades ja durant les primeres campanyes d'excavació supervisades per Emili Gandia (Puig i Cafadalch 1913; Mar, Ruiz de Arbulo 1993, 171 i següents), per a la

Nivell d'habitació d'una casa grega del segle V aC situada al nord de la Neàpolis, amb una estesa de ceràmiques que aparegueren esclafades sobre un paviment.

interpretació de les quals ha estat també fonamental la documentació arqueològica proporcionada per altres recerques més recents endegades en aquest sector (Sanmartí *et al.* 1986, 1988, 1990, 1991, 1996). Així sabem que aquest extrem meridional quedava inicialment fora del recinte de la ciutat arcaica, per bé que ja des del segle V aC s'hi varen aixecar algunes construccions que s'han interpretat com a prova de l'existència d'un santuari suburbà. Aquest sembla definit per un espai sobreelevat, folrat exteriorment amb un mur de carreus calcaris, on existirien altars i altres dispositius d'ús cultural. Cal esmentar, a més, la troballa de diferents elements de decoració arquitectònica pertanyents a una teulada pètria dotada d'acroteris i d'antefixes formant un magnífic *anthémion* de palmetes i flors de lotus (Sanmartí 1990, 399, fig. 2-5). Aquests elements s'han atribuït a un gran temple bastit probablement durant la segona meitat del segle V aC, encara que la seva ubicació i les seves característiques arquitectòniques resulten de moment difícils de concretar (Sanmartí 1992, 31-32; Sanmartí *et al.* 1991; Dupré 2005, 114-118).

Desconeixem novament la divinitat o les divinitats venerades en el nou espai suburbà afegit a les zones sacres més antigues de la ciutat, per bé que de vegades s'ha insinuat també la possible relació del temple abans esmentat amb el culte d'Àrtemis efèsia (Marcet, Sanmartí 1989, 83-84). De la situació del santuari a extramurs del nucli grec, se sembla deduir la seva funció com a espai integrador i lloc neutral de contacte, cultural, econòmic i religiós, en el context de les relacions dels grecs emporitans amb l'entorn indígena més proper. De fet, als peus de la plataforma o el podi sobreelevat, les excavacions varen documentar diverses estructures domèstiques, més tard obliterades per la construcció de les noves muralles que, des d'una data a l'entorn de 375 aC, varen protegir els límits de la ciutat grega (Sanmartí 1988a; Sanmartí *et al.* 1986, 1988, 1992). Aquest fet s'ha volgut interpretar com un reflex arqueològic del procés de sinecisme del qual es fa ressò el text d'Estrabó, que hauria implicat la integració, dins el nou recinte emmurallat compartit amb els grecs, d'un suposat barri indígena format anteriorment a redós de l'enclavament colonial.

El potent llenç de muralla reforçat amb grans torres quadrangulars conformà aleshores la nova entrada de la ciutat des del sud, incorporant també dins de l'àrea urbana els espais religiosos situats a ponent. Aquesta zona es redefeix també, al llarg dels segles IV i III aC, amb nous altars i edificis culturals, a més d'una cisterna de possible ús ritual, per als quals, malauradament, continuem disposant d'una informació massa escassa sobre els cultes que hi podien acollir. Les datacions proposades per diversos autors per a la coneguda estàtua atribuïda tradicionalment al déu Asclepi, que es va trobar durant les excavacions del 1909 en aquesta zona del nucli grec, portaren a relacionar la nova configuració del santuari amb la introducció a Empòrion de la devoció a aquesta divinitat guaridora (Marcet, Sanmartí 1989, 86-87; Padró, Sanmartí 1993, Sanmartí *et al.* 1990). Tanmateix, els estudis més recents semblen confirmar la cronologia més recent d'aquesta peça escultòrica, com veurem més endavant, a la vegada que plantegen noves

interpretacions entorn de la seva atribució (Autors Diversos 2007). Per a aquesta etapa, doncs, hem de continuar recorrent a altres indicis aportats per l'arqueologia –figuretes de terracuita, *kernoi*, pebeters, vasets votius, exvots anatòmics, grafitis, etc.– que poden ajudar a reconstruir les formes d'expressió de la religiositat a l'Empòrion grega. Aquesta, a més de perpetuar els cultes vinculats amb l'arrel focea del nucli i compartits amb altres fundacions del mateix origen –entre ells el d'Àrtemis, i potser també Apol·lo o Atena (Pena 2000)–, podria incloure llavors altres cultes lligats a divinitats amb atribucions salutíferes, d'altres protectores de l'activitat comercial i marinera, a més de les relacionades especialment amb els cicles agrícoles, com és el cas del culte a Demèter i Koré-Persèfone, ben estès igualment a l'imaginari ibèric (Ruiz de Arbulo 2002-2003).

Com ja s'ha dit, els orígens de l'*emporion* foceu s'expliquen sobretot per la seva condició de port de comerç i espai actiu d'intercanvis amb la població local. No obstant això, ja des de l'època anterior a la implantació grega –en què aquests contactes pogueren ser protagonitzats per altres agents del comerç marítim, com és el cas dels fenicis–, la relació amb el rerepaís va constituir també un factor fonamental, en tant que espai generador de recursos susceptibles de ser canalitzats a través dels circuits d'intercanvi. La consolidació posterior de l'assentament grec i de la seva activitat mercantil va comportar sens dubte una intensificació progressiva d'aquesta relació.

Més enllà de l'espai productiu més proper al petit enclavament portuari, capaç d'assegurar la seva pròpia subsistència, la definició d'una àrea territorial més o menys extensa sobre la qual Empòrion pogués exercir un control econòmic directe constitueix una altra qüestió a bastament tractada per la historiografia. Sobre l'existència d'una *chora* dependent del nucli colonial, la seva possible extensió i estructura, així com la seva delimitació respecte al territori sota control dels nuclis indígenes del voltant i també respecte a la possible àrea d'influència de Rhode, s'han defensat diferents opinions, no sempre coincidents pel que fa al moment cronològic de la seva implantació (Padró, Sanmartí 1987; Ruiz de Arbulo 1992; Plana 1994; Martín, Puig 2001). Per bé que l'organització d'un cadastre regular atribuïble a l'etapa preromana és encara una qüestió controvertida, l'increment de l'activitat comercial impulsada des d'Empòrion va anar paral·lela a la intensificació de l'explotació agrícola del territori, en especial dels cultius cerealístics a les terres al·luvials més fèrtils de la plana i els seus marges. Aquest fenomen ha de fer-se extensiu a les terres sota control directe dels nuclis de poblament indígenes, que ara es va definint i jerarquitzant sota la preeminència del gran *oppidum* fortificat d'Ullastret. El gran creixement d'aquest nucli i l'extensió de la seva zona de control territorial (Martín, Plana 2001) es va veure afavorit, de retruc, per les seves relacions privilegiades amb el port colonial. L'existència d'importants camps de sitges, vinculats als nuclis d'hàbitat estables –entre els que destaquen, per a la zona altempordanesa, els exemples de Mas Castellar de Pontós i Peralada (Pons dir. 2002; Buxó *et al.* 1998; Martín, Puig 2001)– o també a instal·lacions rurals més senzilles, es considera la prova d'una producció cerealística

excedentària, incentivada pel comerç marítim desenvolupat des dels centres colonials focs del litoral, que de mica en mica anaren consolidant el control sobre el seu propi entorn territorial. Així, el cas de Pontós, el poblat indígena originari sembla esdevenir amb el temps un nucli estretament relacionat, econòmicament i cultural, amb la projecció d'Empòrion sobre aquest territori (Ruiz de Arbulo 2002-2003, 179 i següents.).

Les característiques diferenciades del rerepaís que envoltava la ciutat grega, amb zones de maresma i turons aixecats sobre la plana, permetria altres tipus d'aprofitament agrícola a més dels cereals (ordi, blats, mills) conreats a les terres fèrtils que esmenta Estrabó. Així, aquest autor esmenta també l'obtenció d'espart i de lli, als quals podríem afegir el cultiu, més o menys estès, de les lleguminoses, de la vinya i potser ja de l'olivera (Buxó 2001, 83-86).

LA TRANSFORMACIÓ DE LA CIUTAT A PARTIR DEL SEGLE II AC

Per al període que transcorre entre la segona meitat del segle IV i els darrers decennis del segle III aC, les dades arqueològiques són encara escasses per precisar l'evolució del nucli urbà d'Empòrion. Es tracta, malgrat això, d'una etapa important durant la qual la ceca local emet les seves primeres dracmes i coexisteix amb el desenvolupament de Rhode, l'altre enclavament colonial situat al nord del golf de Roses, que encunya també la seva pròpia moneda (Puig, Martín coord. 2006). L'activitat del port emporità es degué veure afectada, a més, per la progressió de la influència i del comerç púnics en el món ibèric peninsular, un procés en el que l'illa d'Eivissa jugà també un paper fonamental.

La intervenció militar romana a la zona emporitana en el marc de la Segona Guerra Púnica i en els inicis del procés de conquesta dels territoris peninsulars marca, però, un punt d'inflexió dràstic que portarà la transformació gairebé completa de l'antic nucli grec. No ens referirem aquí als esdeveniments històrics que determinaren la nova situació, ben reflectits a les fonts escrites (Polibi, Titus Livi, Apià), els quals són tractats en una altra de les contribucions publicades en aquest dossier. Tanmateix convé ressaltar que el suport donat a Roma per part d'Empòrion –port d'entrada de les tropes dirigides, l'any 218 aC, a combatre l'enemic cartaginès i, pocs anys després, la revolta indígena– va afavorir el manteniment de la seva autonomia, com a ciutat federada, en el nou marc de control polític i econòmic dels territoris del nord-est peninsular imposat pels romans. Les noves circumstàncies varen suposar, a més, una reactivació molt intensa de la dinàmica portuària, amb la inserció d'Empòrion en el circuit de comercialització de les mercaderies itàliques destinades a abastir la demanda dels exèrcits traslladats a la península i també dels mercats dels nous territoris provincials. D'aquest fenomen en són una bona prova els materials arqueològics documentats a les excavacions, especialment a través de l'augment molt destacable de la presència de vaixel·la i d'àmfores vineres produïdes a la península itàlica.

Tot això marca l'inici d'un període de notable prosperitat econòmica que es materialitza externament en una imatge urbana profundament renovada (Mar, Ruiz de Arbulo 1993; Aquilué *et al.* 1999 i 2006b). Una gran part de la informació arqueològica de què disposem sobre la ciutat grega es refereix a aquesta etapa històrica, en la qual es bastiren moltes de les restes exhumades per les excavacions realitzades entre 1908 i 1936. Posteriorment, altres intervencions han permès documentar l'evolució cronològica d'aquest procés de transformacions. Així, sabem que el fenomen es va intensificar sobretot a partir dels decennis centrals del segle II aC amb la realització d'importantes obres públiques, com ara la construcció del nou recinte muralles que, al sud, definia una nova entrada protegida per dues grans torres de planta quadrada (Sanmartí, Nolla 1986a; Sanmartí *et al.* 1988, 1992). Prèviament havia estat necessari procedir al desmantellament de l'antic llenç defensiu construït en el segle IV i a les estructures de reforç afegides en els moments d'inseguretat que precediren la intervenció romana.

Amb les noves muralles, la superfície del nucli urbà només es va incrementar lleugerament, però la seva estructura interna va resultar molt alterada per altres obres endegades en aquell mateix període com és el cas de la gran plaça pública de l'àgora, que va comportar l'arrasament previ de tot

La remodelació del segle II aC de l'antic nucli de la Neàpolis va dotar la ciutat d'un gran espai públic central, format per l'àgora i l'edifici porticat de l'estoa.

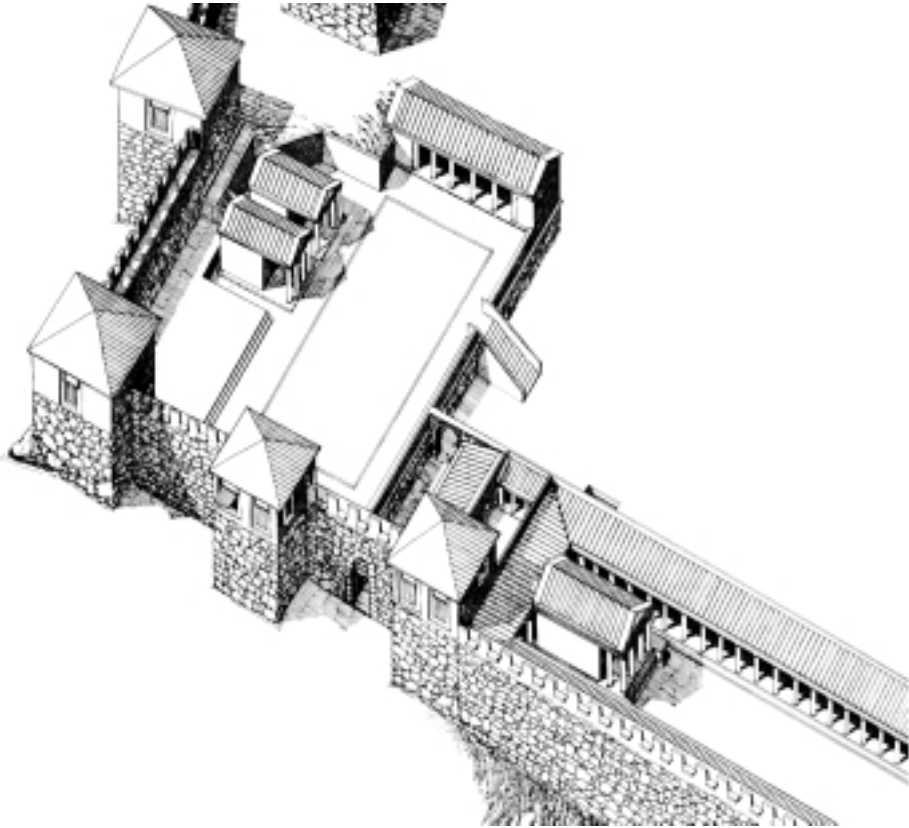
un bloc de construccions preexistents (Mar, Ruiz de Arbulo 1988 i 1993, 160-171). La banda nord de la plaça estava dominada pel gran edifici monumental de l'estoa, amb una sèrie de locals i una doble columnata de la que només es conserven les seves potents fonamentacions. Les excavacions repeses recentment en aquest sector han fet possible precisar la data de la seva construcció, entorn a mitjan segle II, i han permès documentar les traces de la trama urbana anterior, que va desaparèixer amb les noves construccions.

La situació, una mica desplaçada vers l'est, del gran espai descobert de l'àgora facilitava la connexió del centre públic i comercial del nucli amb les infraestructures portuàries bastides aleshores en la façana marítima i exigides per la nova dinàmica del comerç marítim, sobre les quals les excavacions subaquàtiques han anat aportant importants evidències (Nieto, Raurich 1998 i 2003; Nieto *et al.* 2005). Les construccions situades a l'extrem nord-est del nucli, que avui afluïren en part arran de la platja, i que podrien relacionar-se amb l'activitat del port, varen ser protegides dels embats del mar gràcies a la construcció del conegut "espigó", una potent estructura assentada sobre les roques i formada per un nucli de formigó revestit amb grans carreus calcaris.

La retícula de carrers, poc regular, va estar condicionada en part per l'estructura anterior del nucli i també per la topografia, amb un eix principal nord-sud que des de l'entrada sud de la ciutat conduïa a l'àgora, on convergien dos altres carrers procedents de l'oest i del nord. Al llarg d'aquestes vies i de la resta de carrerons que formaven la trama urbana, s'obrien els diferents edificis d'ús domèstic, artesanal o comercial que reflecteixen la vida d'aquest nucli fins als inicis de l'època imperial romana (Mar, Ruiz de Arbulo 1993; Aquilué *et al.* 1999).

Les grans obres endegades durant el segle II aC i altres reformes posteriors varen alterar també de manera substancial la disposició arquitectònica del sector meridional, que va ser organitzat en grans terrasses articulades a banda i banda del nou espai d'entrada a la ciutat. La zona sacra situada a l'oest va ser sobrelevada mitjançant l'aportació d'importants farcits de terra que serviren per soterrar les construccions anteriors. Sobre aquesta plataforma dominant es bastiren nous edificis culturals, altars, espais porticats així com una gran cisterna que assegurava la disponibilitat d'aigua per a les ablucions. La interpretació d'aquesta nova àrea religiosa i de l'activitat cultural a la qual anava destinada constitueix encara avui un dels temes de l'arqueologia empordanesa més obert a debat (Sanmartí *et al.* 1990; Mar, Ruiz de Arbulo 1993, 171 i següents; Padró, Sanmartí 1993; Ruiz de Arbulo 1995 i 2002-03, 192-196).

Sens dubte, una de les troballes més significatives realitzades en aquest sector va ser el conjunt de peces escultòriques recuperades tot just l'any següent al de l'inici de les excavacions. Entre elles destaca sobretot la coneguda estàtua d'una divinitat masculina barbada, amb mantell i sandàlies que, associada amb les restes de la imatge d'una serp, s'ha identificat tradicionalment amb la representació del déu Asclepi (Almagro, Kukhan 1957-58; Rodà 1985), i s'ha considerat com a prova de la introducció del seu culte a Empòrion. Aquesta escultura ha constituït una de les imatges més

Restitució dels santuaris del sector sud de la ciutat grega, delimitat per la muralla, que mostra les terrasses i els diversos edificis de culte que l'ocupaven durant el segle II-I aC (dibuix Julio Ariza).

emblemàtiques d'Empúries i del seu passat grec, ja des del moment de la seva troballa l'any 1909. Es tracta d'una estàtua de dimensions una mica superiors al natural formada per diverses parts esculpides en dos marbres diferents (Pentèlic i Paros), a la qual s'atribueix avui una cronologia tardohel·lenística, que probablement ha de situar-se en els darrers decennis del segle II aC (Schroeder 1996; Autors Diversos 2007). La datació esmentada reforça la vinculació entre l'arribada a Empòrion d'aquesta imatge i la remodelació de l'àrea religiosa situada al sud-oest del nucli urbà, dins de la qual s'inscriu la construcció del temple on precisament es va trobar la part inferior de l'escultura.

A banda d'això, s'han proposat darrerament altres interpretacions entorn a la divinitat representada, entre elles les que defensen la identificació iconogràfica de l'estàtua amb el déu Serapis, el culte del qual està testimoniament epigràficament a Empúries (Ruiz de Arbuló 2006, 223-224; Autors Diversos 2007). Efectivament, els fragments d'una làpida bilingüe, grega i llatina

(Fabre *et al.* 1991, 46-48, n. 15), ens informen de la construcció d'un temple i un recinte porticat consagrat al culte de Serapis, i presumiblement també d'Isis, per iniciativa d'un personatge alexandri amb el nom de Noumas, que segurament hem de situar entre els comerciants de diversos orígens mediterranis intervenint aleshores en l'activitat mercantil del port emporità. La localització d'aquest recinte de culte és també una qüestió polèmica, que es relaciona precisament amb els problemes d'atribució de l'estàtua esmentada abans i de la resta de peces escultòriques, més parcials i fragmentàries, que es varen trobar a la zona dels temples construïts a la terrassa superior del sector meridional (Autors Diversos 2007). Cal dir, però, que fins ara s'havia relacionat sempre el santuari dedicat per Noumas a les divinitats egípcies amb un altre edifici que es troba situat a la terrassa baixa d'aquest sector, guanyada amb la construcció de les noves muralles (Santmartí *et al.* 1990). Es tracta d'un temple sobre podi decorat amb motlures que correspon a una edificació afegida durant el segle I aC a una àrea porticada precedent, que va ser aleshores també reformada. La funcionalitat d'aquest espai porticat anterior també ha donat lloc a opinions diferents, que l'han considerat bé com un àmbit vinculat als edificis sacres de la terrassa superior, bé com la palestra d'un gimnàs (Ruiz de Arbuló 1994b).

Tot i aquestes diferències d'interpretació en la bibliografia que ha tractat aquesta important fase urbanística, podem dir que, en conjunt, la nova imatge que l'antic nucli adquireix al llarg del segle II aC pren com a referents els models de l'arquitectura tardohel·lenística desenvolupada en altres ciutats mediterrànies. Aquests models els trobem lògicament adaptats a les circumstàncies i possibilitats d'aquest petit centre portuari, que vol amb això fer paleses les seves arrels gregues.

No podem oblidar, però, que aquest procés de transformació de la ciutat va coincidir amb una presència cada cop més decisiva de l'element italià, bé sigui a través de les tropes instal·lades a la part alta del turó d'Empúries o bé a través de la intensificació de l'activitat portuària. Amb una projecció ja ben definida en el seu propi territori –que, tal com descriu Estrabó (*Geographiká* III.4,9), arribaria fins als vessants del Pirineu i les terres del rerepaís– Empòrion esdevingué sens dubte una peça clau en l'estratègia de control militar, administratiu i econòmic de la zona per part dels romans. Les implicacions que d'aquest fet es pogueren derivar per les institucions i per a l'estructura social del nucli grec són difícils de conèixer únicament a través de les dades arqueològiques, atesa la manca d'informació que trobem a les fonts escrites. Aquestes, malauradament, no fan cap esment tampoc d'un altre fet fonamental que suposarà la cristallització definitiva, en els inicis del segle I aC, de la situació creada anteriorment: la creació d'una nova ciutat, perfectament planificada i concebuda “a la romana”, a l'oest del recinte de la Neàpolis.

Durant molt de temps es va mantenir la idea que la ciutat romana es va establir sobre les restes d'un nucli indígena preexistent, desenvolupat al costat de la ciutat grega, l'existència del qual s'inferia de les informacions de les fonts escrites (Titus Livi XXXIV, 9). Les excavacions arqueològiques han permès rebutjar aquesta hipòtesi, almenys pel que fa a les zones fins ara

explorades de la ciutat romana, per bé que cal reconèixer que manca encara per confirmar la seqüència d'ocupació d'una gran part de la superfície del turó, incloent tot el sector nord que limitava amb l'antiga zona portuària. L'existència i la possible localització d'aquest assentament de població indigeta –que s'ha volgut identificar amb el nom d'Undika o Untika que es podria deduir de les monedes de bronze emeses des del segle II aC amb llegenda ibèrica al-lusiva al gentilici *Untikeskesken*, o bé amb el topònim d'Indika transmès en el text tardà d'Esteve de Bizanci (segle VI dC)– resta encara entre les incerteses a resoldre per la investigació futura (Pena 1985 i 1988; Mar, Ruiz de Arbulo 1993, 192-194; Moret 1995).

Tant les restes constructives com els materials arqueològics documentats a les excavacions de la Neàpolis proven la continuïtat del nucli, com a mínim, fins a la segona meitat avançada del segle I dC (Campo, Ruiz de Arbulo 1986-89; Nolla 1992). Sens dubte es realitzaren en aquest període reformes en els espais domèstics, comercials o religiosos, a la vegada que es desenvolupaven altres activitats econòmiques, com les que documenten les restes d'una instal·lació metal·lúrgica creada en el segle I aC a la zona suburbana (Sanmartí *et al.* 1983-84) o, també, la petita factoria de salaons situada a dins mateix del recinte de la ciutat (Mar, Ruiz de Arbulo 1993, 409-410). Tanmateix, la Neàpolis va anar agafant, de manera progressiva, el caràcter i la funció d'un veritable barri portuari, subsidiari respecte al nou centre urbà principal desenvolupat a la part alta del turó. De fet, la creació del *municipium Emporiae* en època augustal havia marcat ja l'inici d'una nova realitat jurídica i cultural, plenament romana, en la que finalment es dissolgué el passat grec de l'establiment.

Cent anys d'excavacions i de recerca han permès un gran avenç en el coneixement de l'antiga Empòrion, tal com fa evident la rica bibliografia generada durant tot aquest temps i que aquí només s'ha pogut reflectir de manera breu i incompleta. Indubtablement l'arqueologia, amb les seves limitacions, no pot donar resposta concloent a totes les incerteses i els interrogants que encara planteja la reconstrucció de l'evolució històrica que arrenca del petit enclavament de comerciants focuus instal·lats al sud del golf de Roses en el segle VI aC. Tanmateix, hem de confiar que la fita que suposa enguany la commemoració del centenari d'aquell valent esforç institucional per a la recuperació i la protecció d'aquest jaciment excepcional significarà també una nova empena en la investigació i en el discurs, sempre en constant construcció, de l'arqueologia grega d'Empúries.

BIBLIOGRAFIA

AGUSTÍ, B., CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C., VARGAS, A., "Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà)," *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Barcelona, 2004, 99-114.

ALMAGRO, M., "Cerámica griega gris de los siglos VI y V a de J. C. en Ampurias", *Rivista di Studi Liguri* XV, 1-2, 1949, 62-122.

ALMAGRO, M., *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Monografías Ampuritanas I, Barcelona, 1951.

ALMAGRO, M., *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Monografías Ampuritanas II, Barcelona, 1952.

ALMAGRO, M., *Las necrópolis de Ampurias, I. Introducción y necrópolis griegas*, Monografías Ampuritanas III, Barcelona, 1953.

ALMAGRO, M., *Las necrópolis de Ampurias, II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Monografías Ampuritanas III, Barcelona, 1955.

ALMAGRO, M., *Excavaciones en la Palaiaapolis de Ampurias*, Excavaciones Arqueológicas en España 27, Madrid, 1964.

ALMAGRO, M., KUKHAN, E., “El Asklepios de Ampurias”, *Ampurias* XIX-XX, 1957-1958, 1-30.

AMORÓS, J., *Les dracmes empuritanes*, Barcelona, 1933.

AMORÓS, J., *Les monedes emporitanes anteriors a les dracmes*, Barcelona, 1934.

ANTONELLI, L., *Il Periplo nascosto. Lettura stratigrafica e commento storico-archeologico dell’Ora Maritima di Avieno*, Pàdua, 1998.

AQUILUÉ, X. (Dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d’Empúries (1994-1996). De l’assentament precolonial a l’Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona, 1999.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., *Guies del Museu d’Arqueologia de Catalunya. Empúries*, Museu d’Arqueologia de Catalunya, Tarragona, 1999.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “Les ceràmiques gregues arcaïques de la Palaiaapolis d’Empúries”, a P. Cabrera, M. Santos (Coord.), *Ceràmiques jònies d’època arcaïca. Centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*, Monografies Emporitanes 11, Barcelona, 2000, 285-346.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la Palaiaapolis de Emporion”, a J-M. Luce (Coord.), *Habitat et Urbanisme dans le monde grec de la fin des palais mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.-C.)*, Pallas 58, Toulouse, 2002, 301-327.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “L’evolució dels contextos de materials amfòrics en la Palaia Polis d’Empòrion entre els segles VI i II aC”, *La circulació d’àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts* (Calafell 2002), *Arqueo Mediterrània*, 8, Barcelona, 2004, 165-183.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “El comercio etrusco en Emporion: evidencias sobre la presencia de materiales etruscos en la Palaia Polis de Empúries”, *Gli Etruschi da Genova ad Ampurias. Atti del XXIV Convegno di Studi Etruschi ed Italici* (Marseille-Lattes 2002) I, Pisa-Roma, 2006 (a), 175-192.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “Greek Emporion and its relationship to Roman Republican Empúries”, L. Abad, S. Keay. S. Ramallo (Eds.), *Early roman towns in Hispania Tarraconensis*, *Journal of Roman Archaeology*, JRA Supplementary Series 62, Portsmouth, 2006 (b), 19-31.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l’entorn d’Empúries”, *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI aC*, Alcanar, 2008 (a), 171-190.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “Intervencions arqueològiques a Empúries (l’Escala, Alt Empordà) als anys 2006 i

2007”, *Novenes Jornades d’Arqueologia de les Comarques de Girona* (L’Escala – Empúries 2008), Girona, 2008 (b), 185-210.

AUTORS DIVERSOS 2007, *L’Esculapi. El retorn del déu*, Girona, 2007.

BARBERÀ, J., “La necrópolis de la muralla N.E. de Ampurias en el proceso de iberización”, *Verdolay* 2, Murcia, 1990, 201-206.

BLECH, M., “Terracotas arcaicas de la Península Ibérica”, a R. Olmos, P. Rouillard (Eds.), *Formes archaïques et arts ibériques*, Collection de la Casa de Velázquez 59, Madrid, 1996, 111-128.

BLECH, M., MARZOLI, D., “Una posible antefija de Emporion, Homenaje a Hermanfrid Schubart”, *Boletín de la Asociación de Amigos de la Arqueología* 35, Madrid, 1995, 211-216.

BLECH, M., MARZOLI, D., “Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinarias llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán”, Madrid, *Empúries* 54, 2005, 45-58.

BOSCH GIMPERA, P., *L’art grec a Catalunya*, Monografies d’art hispànic, Barcelona, 1938.

BUXÓ, R., *L’origen i l’expansió de l’agricultura a l’Empordà, del Neolític a la Romanització*, Girona, 2001.

BUXÓ, R., PONS, E., VARGAS, A., *El graner de l’Empordà. Mas Castellar de Pontós a l’edat del Ferro*, Girona, 1998.

CABRERA, P., “Greek trade in Iberia: the extent of interaction”, *Oxford Journal of Archaeology* 17.2, 1998, 191-206.

CABRERA, P., “Cádiz y Ampurias. Relaciones económicas y de intercambio. Siglos V y IV a. C.”, *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos* (Cádiz 1995), 2000, vol. 1, 313-317.

CABRERA, P., SÁNCHEZ, C. (Eds.), *Els grecs a Ibèria. Seguint les passes d’Hèracles*, Barcelona, 2000.

CAMPO, M., “Los divisores de dracma emporitana”, *Acta Numismatica*, II, 1972, 19-48.

CAMPO, M., “Dracmas e imitaciones de Emporion en tesoros del Gabinet Numismàtic de Catalunya”, *Glaux, Collana di Studi e Ricerche di Numismatica* 7, 1991, 165-184.

CAMPO, M., “La moneda griega y su influencia en el contexto indígena”, *Historia monetaria de Hispania Antigua*, Madrid, 1997, 19-49.

CAMPO, M., “Las emisiones de Emporion y su difusión en el entorno ibérico”, *La monetazione del Focei in Occidente* (Nápoles 1996), Roma, 2002, 139-166.

CAMPO, M., “Les primeres imatges gregues. L’inici de les fraccionaries d’Emporion”, *VII Curs d’Història monetària d’Hispania. Les imatges monetàries: llenguatge i significat*, Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona, 2003, 25-45.

CAMPO, M., RUIZ DE ARBULO, J., “Conjuntos de abandono y circulación monetaria en la Neápolis emporitana”, *Empúries* 48-50, I, 1986-1989, 152-163.

CAMPO, M., SANMARTÍ-GREGO, E., “Nuevos datos para la cronología de las monedas fraccionarias de Emporion”, *Iberos y Griegos: lecturas desde la diversidad* (Ampurias 1991), Huelva Arqueológica XIII, 2, 1994, 151-172.

CASAS, J., SOLER, V., *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR Internacional Series 1215, Oxford, 2004.

CASTANYER, P. (Coord.), *10 anys d’arqueologia a l’entorn d’Empúries (1993-2002)*, Girona, 2003.

CASTANYER, P., ESTEBA, Q., PONS, E., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “L’assentament indígena de la primera edat del ferro”, a X. Aquilué dir., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d’Empúries (1994-1996)*. De *l’assentament precolonial a l’Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona, 1999 (a), 103-215.

CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “L’assentament d’època arcaica: Fase III, Intervencions arqueològiques a Sant Martí d’Empúries (1994-1996)”. De *l’assentament precolonial a l’Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona, 1999 (b), 217-330.

DOMINGUEZ MONEDERO, A. J., “La ciudad griega de Emporion y su organización política”, *Archivo Español de Arqueología* 59, 1986, 3-12.

DOMÍNGUEZ MONEDERO, A.J., “La Península y el Mediterráneo arcaico. Las dinámicas coloniales”, a E. Sánchez-Moreno (Coord.), *Protohistoria y Antigüedad de la Península Ibérica. I. Las fuentes y la Iberia colonial*, Madrid, 73-432.

DOMÍNGUEZ, A.J., SÁNCHEZ, C., *Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*, Leiden, 2001.

DUPRÉ, X., “Terracotas arquitectónicas prerromanas en Emporion”, *Empúries* 54, 2005, 103-123.

ESTEBA, Q., PONS, E., “El primer hàbitat a Sant Martí: Fase I”, a X. Aquilué dir., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d’Empúries (1994-1996)*. De *l’assentament precolonial a l’Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Girona, 1999, 89-101.

FABRE, G., MAYER, M., RODA, I., *Inscriptions romaines de Catalogne, III. Gérone*, Paris, 1991.

FRICKENHAUS, A., “Grieschische Vasen aus Emporion”, *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans*, Barcelona, 1908, 195-240.

GARCÍA Y BELLIDO, A., *Hispania graeca*, I-III, Barcelona, 1948.

GARCÍA-BELLIDO, M.P., “Las relaciones económicas entre Massalia, Emporion y Gades a través de la moneda”, *Iberos i griegos. Lecturas desde la diversidad* (Ampurias 1991), *Huelva Arqueológica* 13, 2, 1994, 115-149.

GONZÁLEZ PONCE, F.J., *Avieno y el periplo*, Écija, 1995.

GUADÁN, A.M., *Las monedas de plata de Emporion y Rhode*, I-II, *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona XII -XIII*, Barcelona, 1968-1970.

JULLY, J. J., *Céramiques grecques ou de type grec et autres céramiques en Languedoc méditerranéen, Roussillon et Catalogne VIIe-IVe siècles avant notre ère et leur contexte socio-culturel*, *Annales Littéraires de l’Université de Besançon* 46, Besançon, 1982.

LAMBOGLIA, N., “Encore sur la fondation d’Ampurias”, *Simposio Internacional de Colonizaciones* (1971), Barcelona, 1974, 105-108.

LEJEUNE, M., POUILLOUX, J., SOLIER, Y., “Étrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude)”, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 22, 1988, 19-59.

LÓPEZ BORGÑOZ, A., “Distribución espacial y cronológica de las necrópolis emporitanas”, *De les estructures indígenes a l’organització provincial romana de la Hispània Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Ítaca. Annexos 1, Barcelona, 1998, 275-298.

MANGAS, J., PLÁCIDO, D. (Eds.), *Avieno. Ora maritima. Descriptio orbis terrae. Phaenomena*, *Testimonia Hispaniae Antiqua* I, Madrid, 1994.

MANGAS, J., PLÁCIDO, D. (Eds.), *La Península Ibérica en los autores griegos: de Homero a Platón. Inscripciones graecae antiquissimae Iberiae*, *Testimonia Hispaniae Antiqua* IIA, Madrid, 1998.

- MANGAS, J., PLÁCIDO, D. (Eds.), *La Península Ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*, Testimonia Hispaniae Antiqua II B, Madrid, 1999.
- MAR, R., RUIZ DE ARBULO, J., "Sobre el ágora de Emporion", *Archivo Español de Arqueología* 61, 1988, 39-60.
- MAR, R., RUIZ DE ARBULO, J., *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell, 1993.
- MARCEC, R., SANMARTÍ, E., *Empúries*, Barcelona, 1989.
- MARTIN, A., PLANA, R., "El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'oppidum d'Ullastret", *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 2001, 39-52.
- MARTIN, A., PUIG, A.M., "Rhode i l'organització del territori de l'Alt Empordà", *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 2001, 53-68.
- MARZOLI, D., *Die Besiedlungs- und Landschaftsgeschichte im Empordà von der Endbronzezeit bis zum Beginn der Romanisierung*, Iberia Archaeologica, Band 5, Mainz-am-Rhein, 2005.
- MOREL, J.-P., "Les phocéens en Occident: certitudes et hypothèses", *Velia e i Focei in Occidente, La Parola del Passato* 108-110, 1966, 463-508.
- MOREL, J.-P., "L'expansion phocéenne en Occident. Dix années de recherches (1966-1975)", *Bulletin de Correspondence Hellénique* 99, 1975, 853-896.
- MORET, P., "Tite-Live et la topographie d'Emporion", *Mélanges de la Casa de Velázquez. Antiquité-Moyen Âge XXXI* (1), Madrid, 1995, 55-75.
- MORET, P., "Emporion et les mutations de l'architecture ibérique au premier Âge du Fer", *Zephyrus* 53-54 (2000-2001), Salamanca, 2002, 379-391.
- MIRÓ, M.T., *La ceràmica àtica de figures roges a la ciutat grega d'Emporion*, Monografies Emporitanes 14, Barcelona, 2006.
- NIETO, X., RAURICH, X., "La infraestructura portuària ampuritana", *III Jornades de Arqueologia Subaquàtica* (València 1997), València, 1998, 57-76.
- NIETO, X., RAURICH, X., "Els treballs arqueològics subaquàtics al port romà d'Empúries", *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*, Barcelona, 2003, 165-178.
- NIETO, X., REVIL, A., MORHANGE, CH., VIVAR, G., RIZZO, E., AGUELO, X., "La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos", *Empúries* 54, 2005, 71-100.
- NOLLA, J. M., "L'abandonament de la Neàpolis emporitana. Estat de la qüestió i noves dades", *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 1992, 83-89.
- OIKONOMIDES, A.N., "New evidence supporting the identification of the city of Kypsela with Palaeopolis in Ampurias", *Antipolis* 1.1, 1974, 9-16.
- PADRÓ, J., SANMARTÍ, E., "L'ocupació del territori per la polis emporitana i la seva significació econòmica. Algunes hipòtesis", *Fonaments* 6, 1987, 23-26.
- PADRÓ, J., SANMARTÍ, E., "Serapis i Asclepi al món hel·lenístic: el cas d'Empúries", *Homenatge a Miquel Tarradell, Estudis Universitaris Catalans XXIX*, Barcelona, 1993, 611-628.
- PENA, M. J., "Artemis-Diana y algunas cuestiones en relación con su iconografía y su culto en occidente", *Ampurias* 35, 109-134.
- PENA, M. J., "Le problème de la supposée ville indigène à côté d'Emporion. Nouvelles hypothèses", *Dialogues d'Histoire Ancienne* 11, Besançon, 1985, 69-83.
- PENA, M. J., "Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries", *Fonaments* 7, Barcelona, 1988, 11-45.
- PENA, M.J., "Les cultes d'Emporion", a A. Hermay, H. Tréziny (Eds.), *Les Cultes des cités phocéennes*, Études massaliètes 6, Aix-en-Provence, 2000, 59-68.

PLANA, R., *La Chora d'Emporion. Paysage et structures agraires dans le nord-est catalan à la période pré-romaine*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon 544, Paris, 1994.

PONS, E. (Dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, MAC-Girona, Sèrie Monogràfica 21, Girona, 2002.

PUIG I CADAFALCH, J., "Els temples d'Empúries", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* IV (1911-1912), Barcelona, 1913, 303-322.

PUIG, A.M., MARTIN, A. (Coord.), *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, MAC-Girona. Sèrie Monogràfica 23, Girona, 2006.

PUJOL, A., "El Ampurdán desde la colonización griega a la conquista romana según testimonio de los autores griegos y romanos contemporáneos", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 13, 1977, 129-214.

PUJOL, A., "El comercio de Emporion", *Studia Historica* II-III, 1, 1984-1985, 15-71.

RAMBAUD, F., "Reconstrucción de la línea de costa en el territorio de Ampurias", *Empúries* 54, 2005, 54-70.

RIPOLL, E., *Els grecs a Catalunya*, Barcelona, 1983.

RIPOLLÉS, P.P., "Fraccionarias ampuritanas. Estado de la investigación", *Archivo de Prehistoria Levantina*, 19, 1989, 303-317.

RODÀ, I., "A propos de la sculpture grecque d'Emporion", *Praktika. Actes du XII Congrès International d'Archéologie Classique* (Atenas 1983), Atenas, 1985, 256-261.

ROUILLARD, P., *Les grecs et la Péninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*, Publications du Centre Pierre Paris 21, Paris, 1991.

RUIZ DE ARBULO, J., "Emporion y Rhode. Dos asentamientos portuarios en el golfo de Roses", *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*, 4. *Del Bronce Final a Epoca Ibérica*, Seminario de Arqueología y Etnología Turolese, Teruel, 1984, 115-140.

RUIZ DE ARBULO, J., "Emporion. Ciudad y territorio (s. VI-I a.C.). Algunas reflexiones preliminares", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, Lleida, 1992, 59-79.

RUIZ DE ARBULO, J., "Situación de sondeos estratigráficos en la Neàpolis de Ampurias (1908-1983)", *Iberos i griegos. Lecturas desde la diversidad* (Ampurias 1991), Huelva Arqueológica 13, 2, 1994 (a), 59-72.

RUIZ DE ARBULO, J., "El gimnasio de Emporion (s. II-I aC)", *Butlletí Arqueològic* 16, 1994 (b), Tarragona, 11-44.

RUIZ DE ARBULO, J., "El santuario de Asklepios y las divinidades alejandrinas en la Neapolis de Ampurias (s. II-I a.C.). Nuevas hipótesis", *Verdolay* 7, Murcia, 1995 (a), 327-338.

RUIZ DE ARBULO, J., "Santuarios y fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 28-29, 2002-2003, 161-202.

RUIZ DE ARBULO, J., "Cuestiones económicas y sociales en torno a los santuarios de Isis y Serapis. La ofrenda de Numas en Emporion y el Serapeo de Ostia", a J.L. Escacena, E. Ferrer (Eds.), *Entre Dios y los hombres: el sacerdocio en la Antigüedad*, Spal Monografías VII, Sevilla, 2006, 197-227.

SANMARTÍ, E., "Les influences méditerranéennes au Nord-Est de la Catalogne à l'époque archaïque et la réponse indigène", *I Focei dall'Anatolia all'Oceano* (Napoli, 1981), *La Parola del Passato* 204-207, 1982, 281-298.

SANMARTÍ-GREGO, E., "Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a. de J.-C.", *Revue des Études Anciennes* XC, 1-2, 1988 (a), 99-137.

SANMARTÍ-GREGO, E., “Una carta en lengua ibérica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion”, *Revue Archéologique de la Narbonnaise* 21, 1988 (b), 95-113.

SANMARTÍ-GREGO, E., “Emporion, port grec à vocation ibérique”, *La Magna Grecia e il lontano Occidente. XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia* (Taranto 1989), Nàpols, 1990, 389-410.

SANMARTÍ-GREGO, E., “Massalia et Emporion, une origine commune, deux destins différents”, *Marseille grecque et la Gaule*, Etudes Massaliètes 3, 1992, 27-41.

SANMARTÍ-GREGO, E., “Els íbers a Emporion (segles VI-III a.C.)”, *Laietania* 8, 1993, 87-95.

SANMARTÍ-GREGO, E., “La “Tumba Cazorro” de la necrópolis emporitana de “El Portitxol” y algunos apuntes acerca de la economía de Emporion en el siglo V a.C.”, *Archivo Español de Arqueología* 69, 1996, 17-36.

SANMARTÍ-GREGO, E., “Relaciones económicas entre el mundo foceo del Nordeste y el Sur peninsulares en los siglos V y IV a.C.”, *Rutas, ciudades y moneda en Hispania*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XX, Madrid, 1999, 167-174.

SANMARTÍ, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., BARBERÀ, J., “Las estructuras griegas de los siglos V y IV a. de J.C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de excavaciones del año 1986)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 12, 1986, 141-184.

SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., “La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion”, *Madridider Mitteilungen* 29, 1988, 191-200.

SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., “Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos del sector meridional”, *Stadbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit* (Madrid 1985), Munic, 1990, 117-144.

SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., “Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion”, *Madridider Mitteilungen* 33, 1991, 102-112.

SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “Testimonios epigráficos de la presencia indígena en Emporion”, *Iberos y Griegos: lecturas desde la diversidad* (Ampurias 1991), *Huelva Arqueológica* XIII, 2, 1994, 204-214.

SANMARTÍ-GREGO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., SANTOS, M., “Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au IVe s. av. J.-C.”, *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*, Études Massaliètes 4, Paris-Lattes, 1995, 31-47.

SANMARTÍ, E., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., “Nota sobre el bastió oriental de la muralla grega d’Empúries”, *Fonaments* 9, Barcelona, 1996, 243-250.

SANMARTÍ-GREGO, E., NOLLA, J.M., “La datation de la partie centrale du rempart méridional d’Emporion (L’Escala, Alt Empordà, Catalogne)”, *Documents d’Archéologie Méridionale* 9, 1986 (a), 81-110.

SANMARTÍ-GREGO, E., NOLLA, J.M., “Informació preliminar sobre l’excavació d’una torre situada a ponent de la ciutat grega d’Empúries”, *6è Col·loqui Internacional d’Arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà, 1984), Puigcerdà, 1986 (b), 159-191.

SANMARTÍ-GREGO, E., NOLLA, J.M., AQUILUÉ, X., “Les excavacions de l’àrea del Parking al sud de la Neápolis d’Empúries (Informe preliminar)”, *Empúries* 45-46, Barcelona, 1983-1984, 110-153.

SANMARTÍ-GREGO, E., SANTIAGO, R. A., “Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 68, 1987, 119-127.

SANMARTÍ-GREGO, E., SANTIAGO, R.A., “La lettre grecque d’Emporion et son contexte archéologique”, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21, 1988, 3-17.

SANTOS, M., “Fenicios y griegos en el extremo N.E. peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave foceo de Emporion”, *Contactos en el extremo de la Oikouménē. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios. XVII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica* (Eivissa 2002), Treballs del Museu Arqueològic d’Eivissa i Formentera 52, Eivissa, 2003, 87-132.

SANTOS, M., “Un depósito metálico en el poblado del Bronce Final de Sant Martí d’Empúries”, *El hallazgo leonés de Valdevimbre y los depósitos del Bronce Final atlántico en la Península Ibérica*, Museo de León, León, 2007, 298-312

SCHROEDER, S. F., “El Asclepio de Ampurias: ¿una estatua de Agathodaimon del último cuarto del siglo II a.C.?””, *II Reunió sobre escultura romana a Hispània* (Tarragona 1995), Tarragona, 1996, 223-237.

TRIAS DE ARRIBAS, G., *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, I-II, Valencia, 1967-1968.

VILLARONGA, L., *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Madrid, 1994.

VILLARONGA, L., *Monedes de plata emporitanes dels segles V-IV aC*, *Complements d’Acta Numismàtica* 2, Barcelona, 1997.

VILLARONGA, L., *Les monedes de plata d’Empòrion, Rhode i les seves imitacions, de principi del segle III aC fins a l’arribada dels romans, el 218 aC*, *Complements d’Acta Numismàtica* 5, Barcelona, 2000.

VILLARONGA, L., *Les dracmes emporitanes de principi del segle II aC*, *Complements d’Acta Numismàtica*, 7, Barcelona, 2002.

VILLARONGA, L., *La plata emporitana de la Segona Guerra Púnica, final del segle III aC*, *Complements d’Acta Numismàtica*, 8, Barcelona, 2003.

